

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2025 Vol. 2

**tsuull.uz
goldenscripts.tsuull.uz**

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2025 Vol. 2

tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

BOSH MUHARRIR**O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)

Isa Habibeyli (Ozarbayjon)

Seyhan Tanju (Turkiya)

Almaz Ulvi (Ozarbayjon)

Benedek Peri (Vengriya)

Vahit Turk (Turkiya)

Teymur Kerimli (Ozarbayjon)

Eunkyung Oh (Koreya)

Nazef Shahrani (AQSh)

Boqijon To'xliyev

Muhammadjon Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkiya)

Qosimjon Sodiqov

Zulxumor Xolmanova

Mustafa O'ner (Turkiya)

Nurboy Jabborov

G'aybulla Boboyorov

Kimura Satoru (Yaponiya)

Imran Ay (Turkiya)

Aftondil Erkinov

Nadir Mamadli (Ozarbayjon)

Rashid Zohidov

Otabek Jo'raboyev

Bulent Bayram (Turkiya)

Qo'ldosh Pardayev

Nodirbek Jo'raqo'ziyev

Oysara Madaliyeva

Hilola Nazirova

MUNDARIJA**MATNSHUNOSLIK****Rashid Zohidov**

Adabiy manbashunoslik muammolari 4

Ma'rifat Rajabova

Matn va nashr muammoari 17

Mabruk Djurayev

"Devoni Foniy"ning Nuriusmoniya nusxasi tavsifi 35

ADABIYOTSHUNOSLIK**Usmon Qobilov**

Mavlono Atoiy she'riyatida obraz-timsollar badiiy talqini 49

Farida Karimova

Xusrav Dehlaviy debochalari: an'ana va o'ziga xoslik 68

LINGVISTIKA**G'aybulla Boboyorov**

Tilimiz "o'zbekcha" nomini o'tmishining qay bosqichida ola boshlagan edi? 89

Elyor Alimardanov

Xorazm dialektal zonasida o'zbek shevalari leksik xususiyatlarining turkman tili (shevasi)ga ta'siri 103

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madaliev

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOLOGY****Rashid Zohidov**

Problems of Literary Source Studies 4

Ma'rfat Rajabova

Textual and Publication Issues (On the Example of Nodira's "Divan") 17

Mabruk Djurayev

Description of the Nuruosmoniya copy of "Devoni Foni" 35

LITERATURE**Usmon Qobilov**

Artistic Interpretations of Imagery and Symbolism in Mavlono Atoiy's Poetry 49

Farida Karimova

Khusraw Dehlavi's Prefaces: Tradition and Originality 68

LINGUISTICS**Gaybulla Babayarov**

At which stage in its History did our Language Begin to be Called "Uzbek"? 89

Elyor Alimardanov

The Influence of Lexical Features of Uzbek Dialects on the Turkmen Language (dialect) in the Khorezm Dialectal Zone 103

TILSHUNOSLIK
LINGUISTICS

Tilimiz “o‘zbekcha” nomini o‘tmishining qay bosqichida ola boshlagan edi?

G‘aybulla Boboyorov¹

Abstrakt

Ko‘pchilik turkiy tillar singari o‘zbek tili ham ming yillar bo‘yi “turk tili”, “turkcha” kabi atamalar bilan yuritilib keldi. Sharqiy Turkistonda eski turkcha negizida yuzaga kelgan “xoqoniya turkchasi” Turon – Turkiston yurtining o‘zagi – Amudaryo-Sirdaryo oralig‘i va unga tutash o‘lkalarda Qoraxoniylar (960 – 1212) boshqaruvi chog‘ida kengaya boshladi. Ushbu sulola qo‘l ostidagi O‘zgand (Farg‘ona vodiysi), Sirdaryoning o‘rta oqimi – Toshkent va Yassi (Turkiston)da, Zarafshon vohasidagi Samarqand va Buxoroda yoyilib, Chig‘atoy ulusi (1224-1340), Temuriylar (1370 – 1407) chog‘ida qo‘llanilish ko‘lami yanada oshgan tilga aylangach, “turkcha”, “chig‘atoy turkchasi” atamalari ostida dovruc qozondi. Chig‘atoy turkchasing to‘g‘ridan-to‘g‘ri izdoshi bo‘lgan o‘zbekcha XX yuzyillikning ilk o‘nyilliklarigacha ko‘proq ushbu atamalar ostida bilindi. Shu bilan birga, “o‘zbek” etnik atamasi Amudaryo – Sirdaryo oralig‘ida XVI yuzyillikning boshidayoq tarqala boshlagan kezlardayoq bu til ayrim o‘rinlarda “o‘zbekcha”, “o‘zbek turkchasi” deb yuritila boshlagani ko‘zga tashlanadi.

Ochqich so‘zlar: *turkcha, xoqoniya turkchasi, Sharqiy Turkiston, Amudaryo – Sirdaryo oralig‘i, chig‘atoy turkchasi, o‘zbekcha, “Shajarayi turk”.*

Kirish

O‘rta asrlar, ayniqsa, XV – XVII yuzyilliklarga tegishli forsiy va turkiy tilli yozma manbalarda “o‘zbek” atamasi birmuncha keng uchrab, bu atama ostida ko‘proq turkiy aholining siyosiy-harbiy toifasi tushunilgan. Shu bilan birga, yillar o‘tgan sari bu atamaning ma‘nosi birmuncha kengayib, etniklik kasb eta boshlagani ko‘zga tashlanadi. Boshlang‘ichda XIV – XV yuzyilliklar orasida ko‘proq

---

¹*Boboyorov G‘aybulla Bolliyevich* – tarix fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Milliy arxeologiya markazi.

E-mail: gaybullah@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-3456-3410

Iqtibos uchun: Boboyorov, G. B. 2025. “Tilimiz “o‘zbekcha” nomini o‘tmishining qay bosqichida ola boshlagan edi?” *Oltin bitiglar* 2: 89 – 102.

Volgabo'yi, Orol dengizi qirg'oqlari hamda Sirdaryoning o'rta va quyi oqimlaridagi ko'chmanchi turkiy el-uluslar "o'zbek" atamasi ostida tanilgan bo'lsa, XVI yuzyillikning boshlaridan XX yuzyillikning ilk o'nyilliklarigacha bo'lgan deyarli to'rt yuz yilni qamrab olgan vaqt kesimida bu atama Amudaryo – Sirdaryo oralig'i va unga qo'shni o'lkalar turg'unlarining yalpi nomiga aylana boshlaydi. Biroq ushbu to'rt yuz yil ichida "o'zbek" atamasi Turon – Turkiston ellarining ulkan bir bo'lagini anglatuvchi atamaga aylana borgan bo'lsa-da, yerli turg'unlar tilining "turkcha", "turkiy" deb atalishi XX yuzyillikning ilk o'nyilliklarigacha saqlanib qoldi. Buni bundan yuz yilcha oldin yozilgan asarlarning so'nggi betida "*... shu yilda, shu oyda turkiy tilda bitildi*" degan so'zlarning keng uchrashi ko'rsatib turibdi.

"Turkcha", "turkiy", "chig'atoy turkchasi"

XX yuzyillikning boshlariga tegishli yuzlab yozma manbalarda, gazeta va jurnallarda, maqola va kitoblarda, yalpi olganda, ish yuritish va yozishmalarda Turkiston o'lkasi turg'unlarining ko'pchiligi so'zlashadigan til "turkcha", "turkiy", "chig'atoy turkchasi" deb atalgani, shu bilan birga, turkiy tillarning boshqa tarmoqlari uchun yangi iboralar ishlatila boshlagani ko'zga tashlanadi. Turkiston matbuotida "usmonli turkchasi", "ozarbayjon turkchasi", "qrim turkchasi", tatarcha, "qozoqcha", "o'zbekcha" kabi iboralar tez-tez uchray boshlashi ko'proq o'sha kezlarga to'g'ri keladi. Ayniqsa, Turkiston oydinlari – ko'pchilik jadidlar orasida o'lka turg'unlarini bitta nom – "turk" atamasi bilan atash, ular so'zlashadigan tillarni ham yalpi olib "turkiy" deb yuritishni qo'llab-quvvatlovchilar va ulardan farqli o'laroq o'lkadagi el-uluslarni ularning etnik nomidan kelib chiqib, "o'zbekcha", "qozoqcha", "qirg'izcha", "turkmancha", "qoraqalpoqcha" deb atashni yoqlovchilar XX yuzyillikning boshlarida ancha ko'payib qolgan edi.

Bu qarama-qarshilik Turkistonni bo'laklarga ajratish va har elatga ayri-ayri siyosiy hudud chizib berishni o'ylab kelayotgan Moskva kommunistlariga qo'l keldi. O'shanda "Bo'lib tashla va hukmronlik qil" siyosatining bosh g'oyasiga moydek yoqib tushgan bu yondashuv "Turkiston" so'zini yer yuzidan yo'qotib yuborish, yerli xalq ongidan "turk" yoki "turkiy" degan atamani butunlay o'chirib yuborish, shu orqali qardosh el-uluslarni bir-biriga yot qilib qo'yishning tamal toshi qo'yilgan edi. Turkistonlik ayrim oydinlar esa ularning bu niyatini bilib-bilmasdan "tegirmoniga suv quyish" da yetakchi bo'ldilar. Shu yo'sinda ming yillar bo'yi bitta tilda o'qib, yozib, ish yuritib kelgan turkistonliklar yalpi yozma tilining

ildiziga bolta urildi. Asrlar osha oqib turgan ulkan irmoq qurishga yuz tutdi, buning natijasida bugungi kunga kelib, o'nlab yuzyilliklar bo'yi bir-birini hech qiynalmasdan tushunib kelgan qardosh ellar yon qo'shnisining, qon-qardoshining yozganlarini anglamaydigan holga kelib, o'zaro so'zlashuvda esa butunlay yot tillarni ishlatishga majburiyatida qoldilar.

Shu o'rinda aytib o'tish kerak, Turkiston el-uluslarining tili bundan bir yarim ming yil oldin – Turk xoqonligi boshqaruvi chog'i (VI – VIII yuzy.)da qo'llanilib, "turk tili", "turkcha" atamalari ostida yalpi turk ellari uchun yozma til vazifasini bajarib kelgan bo'lib, oradan bir necha yuzyilliklar o'tib, tarmoqlana boshlagan edi. Ayniqsa, bu ajralish Qoraxoniylar (960 – 1212), Saljuqiylar (1040 – 1194) Turkistonning o'zak yerlari – Sharqiy Turkiston, Amudaryo – Sirdaryo oralig'i va unga qo'shni o'lkalar "xoqoniya turkchasi"da ish yuritgan bo'lsalar, Qrimdan Oltoygacha cho'zilgan keng dala-qirlarda yashagan turkiylar "qipchoq turkchasi"da, ko'proq Kichik Osiyo, Yaqin Sharq va Kungay Kavkaz (Ozarbayjon)da tarqalgan turkiylar esa "o'g'uz turkchasi" yoki "turkmoncha"ni o'zlarining yozma tiliga aylantirdilar. Shunga qaramay, bu uchala tarmoqda yozuvchilarning bir-birlarini o'qib-tushunishlari qiyin bo'lmadi. Ayniqsa, xoqoniya turkiysi – Turkiston turkchasi, ya'ni "chig'atoy turkchasi" bilan ko'p tomonlama yaqin bo'lgan Dashti Qipchoqdagi el-uluslar qo'llanadigan "qipchoq turkchasi"da yozilgan asarlarni tushunishda hech bir qiyinchilikka duch kelinmaydi. Qrim, Shimoliy Kavkaz, Volga-Uralbo'yi, Kunbotar Sibir va Oltoy o'lkalarini o'z ichiga olgan Dashti Qipchoqda o'rta asrlarga kelgach, chig'atoy turkchasining ish yuritish va yozishmalar olib borish tiliga aylangani kuzatiladi.

Shu yo'sinda Alisher Navoiy urg'u berganidek, "bir qavm, yuz, yo'qsa ming" qavm bo'lishiga qaramay, barcha turk ellari bitta "turk ulusi" tushunchasi ostida yashashda davom etdi, bu tilda – chig'atoy turkchasida yaratilgan asarlar Xito (Sharqiy Turkiston)-dan Xurosongacha, undan oshib, Iroq-u Ajamdagi "turkmonga"cha tushunarli bo'lib qoldi. Shuningdek, o'g'uz turkchasining injaliklarini tushunib, ayrim to'rtliklarida unga yuzlangan Navoiy shu yo'l bilan turkistonliklarning uzoq kunbotardagi qardoshlari tilidan yiroq bo'lishlarining oldini olgan bo'lsa, so'nggi o'rta asrlarga kelib Qo'qon, Xiva kabi adabiy o'rtam – muhitdagilar Fuzuliy g'azallariga yuzlanar ekan, nafaqat qardoshlar tilidagi injaliklarni angladilar, balki minglab chaqirim uzoqliklar keltirib chiqaradigan tildagi anglashmovchiliklar tobora ildiz otishining oldini oldilar.

Buyuk tilshunos Mahmud Koshg'ariy ming yil oldin urg'u berib *"turklar aslida yigirma qabiladir ... har bir qabilaning sanoqsiz allaqancha urug'lari bor"* deb yozgan [Koshg'ariy 1960, 64], ming yillar oldin ham turkiy el-uluslar o'nlab farqli lahjalarda so'zlashgan bo'lsalar-da, birlikni, birdamlikni saqlashdagi bosh omil "yagona yozma til" ekanini tushunib yetgan edilar. Turkiy bilgalar barcha turk ellari uchun xizmat qiladigan tilni saqlab qolishga urg'u berganliklari, ularning barchasi uchun tushunarli tilda yozishga intilganliklari ko'zga tashlanadi. Buning yorqin o'rnagi Alisher Navoiy ijodida – yaratuvchanligida kuzatiladi.

O'zbek so'zining qo'llanish tarixi

Kezi kelganda aytib o'tish kerak, bir turkum oydinlarimiz-u elimizning ayrim vakillari orasida "bundan yuz yil ilgari tilimiz o'zbek tili deb yuritilmagan, bu til uchun turkcha, turkiy, chig'atoy turkiysi degan iboralar qo'llanilgan" degan qarashlar yetakchilik qiladi. Bir qarashda bu yondashuv to'g'ridek ko'rinadi, biroq yozma manbalarni sinchiklab tekshirib chiqsak, ayrim o'rinlarda tilimizni "o'zbekcha" deb atash, yo bo'lmasa, turkiy tillar to'g'risida so'z borganda chig'atoy turkchasini o'zbeklar bilan bog'lab tushuntirishlar ham bo'lganiga duch kelamiz.

Ayrim o'rnaklar keltiradigan bo'lsak, Zahiriddin Muhammad Bobur (1483 – 1530) "Boburnomasi"da va Abulg'oz Bahodirxon (1603 – 1663) "Shajarayi turk"ida ayrim bilgalar uchrab, ularni turlicha ochiqlash mumkin. Bobur *"Jonibek do'ldoy edi, Sulton Malik Koshg'ariyning inisi edi ... Andin g'arib nimalar xili rivoyat qilurlar. Ul jumladin biri budurkim, Samarqand hokimi ekan fursatlar o'zbekdin elchi kelur, o'zbek ulusida bu elchi zo'rg'a mashhur ekandur. O'zbek zo'r kishini bo'ka der emish. Jonibek derkim: bo'kamusen, bo'ka bo'lsang, kel kurashaling. Bu elchi har necha muzoyaqa qilur, qo'yimas, kurashurlar, Jonibek yiqar"* deb yozgan bo'lib [Bobur 1960, 76], ushbu bilgadan anglashilicha, Dashti Qipchoqdagi ko'chmanchi o'zbeklar kuchli, epchil kishilarni "bo'ka" deb atagan. Bugungi mo'g'ul tilida kurashchi, polvon degan ma'noda "bo'ka", "bo'h" ko'rinishlarida saqlanib qolgan bu so'z mo'g'ul tiliga eski turkchadan o'zlashganini ayrim mo'g'ul tilchilari aytib o'tishgan [Sanjeev, Orlovskaya, Shevernina 2015, 104]. Eski turk bitiktoshlari – O'rxun-Enasoy yozuvlaridan biri Taryat bitiktoshida "bo'ka" so'zi uchrab [Mert 2009, 193], bu atamaga yuksak unvonlardan biri bo'lgan deb qaraladi. XI yuzyillikda yozilgan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida esa "bo'gä" so'zi "qahramon, bahodir, kuchli" degan

anglamda qo'llanilgani ham bu qarashni kuchaytiradi [DTS 1969, 116].

"O'zbek" atamasining siyosiy-harbiy toifani anglatadigan nomdan bora-bora el-ulus, xalq otiga aylanib borish jarayonlarini to'liqroq tushunish uchun biroz quyida "Shajarayi turk"da uchraydigan bilgiler bilan tanishib chiqamiz. Undan oldin esa Abulg'ozu bu kitobni qay o'rtam – muhitda, qaysi tilda yozgani bilan bog'liq ushbu bilgilarni keltirib o'tsak: *"Kitob aytg'an musanniflar, bititurg'an kotiblar ikkisi ham tojik. Ne mo'g'ul tilin bilurlar va ne turk tilin. Mo'g'ulning ba'zi kishilarining otlarini bir tojikka agar o'n kun o'rgatib o'ltsursang tili o'rgulmas. Ul nechuk bitisin bu faqir turkiy va forsiyning tilini va lug'atlarini va istilohlarini bilmaklikda xudoyi taolo ul miqdor nasib berib turur. Bu vaqtda turk va tojikda kerak kim faqirg'a bergancha bergan kishi bo'lmag'ay. Taqi bir nimarsa sabab bo'lib Qalmaqq'a borib, anda bir yil turdum. Mo'g'ulning tilini va rasmini va istilohlarini yaxshi o'rgandum. Bu tarixni yaxshi va yomon barchalari bilsun, teb turkiy tili birlan aytdum. Turkiyni ham andaq aytubman kim besh yashar o'g'lon tushunur. Bir kalima chig'atoy turkisindin va forsidin va arabiydin qo'shmayman ravshan bo'lsun, teb. Agar ajalning undovchisi unday kelmasa, ushbu kitobni forsiy tili birlan murassa' ayتماق ko'nglumda bor"* [Abulg'oziy 1992, 31].

Ko'rinadiki, muallif o'z asarini turkiy tilda, turkiyda bo'lgandayam "arabcha yoki forscha, hattoki chig'atoy turkchasi"dan biror so'z qo'shmay, "besh yoshli bola" ham tushunadigan tilda yozganiga urg'u bergan. Biroq asar bilan tanishib chiqar ekansiz, yuzlab arabcha va forscha so'zlarga duch kelasiz. Bizningcha, Abulg'ozu qo'ldan kelguncha turkiy so'zlarni ishlatishni ko'zda tutgan, biroq bugungi kunda bo'lganidek, o'sha kezlarda ham ushbu tillardan o'zlashgan so'zlar shunchalik ko'p bo'lganki, muallif boshlang'ichda o'z oldiga shunday maqsad qo'ygan bo'lsa-da, yuzda-yuz turkiy so'zlar ishlatib kitob yozishda qiynalgan, chamasi, ora-sira o'zga tillardagi so'zlarni ham ishlatgan ko'rinadi. Boshqa tomondan esa ko'p yillardan beri "Shajarayi turk" ustida izlanishlar olib borayotgan sharqshunos Nuryog'di Toshev aniqlaganidek, asarda arabcha va forscha so'zlarning ko'payishi Abulg'ozu asaridan keyinchalik nusxa ko'chirgan kotiblar bilan bog'liqdir.

Endi, "Shajarayi turk"da "o'zbeklar" bilan bog'lab keltirilgan so'z va atamalardan o'rnaklar keltirib o'tamiz:

1) **"O'zbekning masali turur:** *"It semirsa egasin qopar", tegan"* [Abulg'oziy 1992, 15].

Bugungi kunda o'zbek tilida shunga yaqin "*Eshak semirsa egasini tepar*" ko'rinishida saqlanib qolgan bu maqol – otalar so'zi eski turkiy an'ana – o'xshatma (tashbeh)larda ko'pincha hayvonlarni o'rnak qilib keltirish an'anasining o'sha kezlarda ham keng yoyilganini ko'rsatadi. Shu o'rinda aytib o'tish kerak, o'rta asrlarda Dashti Qipchoqda – Volgabo'yi hamda Sirdaryoning o'rta va quyi oqimlarida yashagan ko'chmanchi turkiylarning tili bo'yicha kengroq tushunchalarga ega bo'lish uchun shunga o'xshash maqollarning qozoq, qoraqalpoq, no'g'oy, boshqird va tatarlar orasida ham qay ko'rinishda saqlanganini ko'rib chiqish kerak bo'ladi.

Abulg'ozu "o'zbek masali" deb keltirgan ushbu maqoldagi "ega" so'zi eski turkchada "idi" ko'rinishida qo'llanilib, qipchoq turkcha-sida "iye", "iya", xoqoniya (qarluq) turkchasida esa "ega"ga aylangan. Qizig'i shundaki, Dashti qipchoqlik ko'chmanchi o'zbeklarning so'zlashuv tili qipchoqcha deb bilinadi. Shunga qaramay, "Shajarayi turk"da bu so'z "ega" ko'rinishida – chig'atoycha (qarluqcha)ga uyg'un ko'rinishda berilgani diqqatni o'ziga tortadi.

2) "*Andin so'ng har kim to'ra bo'lsa, anga Aydiqut (Idiqut) tedilar. ... Qut, ya'ni barcha xalq jonini yuborgan kishi turur, temak bo'lur. Bu vaqtda o'zbek erklik kishi dey turur, ikkisining ma'nosi bir bo'lur*" [Abulg'oziy 1992, 31–32].

"Qut" so'zi turkchada "jon" anglamida kelishiga urg'u bergan Abulg'ozu "Idiqut" atamasini "*jonini yuborgan kishi*" deb ochiqlab, "bu vaqtda", ya'ni u yashagan chog'lar – XVII yuzyillikda o'zbeklar bu atamani "erklik kishi" ko'rinishida ishlatishlariga urg'u beradi. Ilk bor Turk xoqonligi chog'idagi O'rxun bitiktoshlarida uchragan "idiqut" atamasi basmil va uyg'ur elatlari boshqaruvchilari tomonidan qo'llanilgan unvon bo'lib [Abdurahmonov, Rustamov 1982, 127], o'rta asrlarda Sharqiy Turkistonning kunchiqar tomonlarini boshqargan Uyg'ur Idiqutligi (IX – XIV yuzy.) unvonlar tizimida bu atama eng yuksak unvonlardan biri edi. Eski turkcha idiqut "idi" (ega) va qut (qut-baraka, erk) so'zlaridan yasilib, so'zlik anglami "qut egasi"dir. Abulg'ozu bu atamani o'zbeklar "erklik kishi dey turur" deb yozar ekan, uning turkiy ellarning uzoq va yaqin o'tmishini yaxshi bilgani anglashiladi. Shu bilan birga, u asarining ancha keyingi betlarida "idiqut" atamasiga yana bir bor to'xtalgan bo'lib, bu so'zni mo'g'ulcha deb qarab, anglami "davlatli" ekaniga urg'u beradi: "*Elchi Chingizxonning o'rdusig'a vosil bo'lg'andin so'ng Chingizxon Durboy teganni elchi qilib uyg'urning podshohi Idiqutga yubordi. Idiqut ko'p peshkashlar birlan kelib xonni ko'rub boqindi, ersa Chingizxon ham Idiqutga sonsiz inoyatlar va iltifotlar*

qilib ko'p izzat va hurmatlar qildi. Andin so'ng Idiquit arz qildi kim, podshoh jahonistonning karamindin umidvorman kim podshohning beshlanchi o'g'li bo'lg'ayman. Ammo Chingizxon aning so'zindin fahm kildi kim, xondin qiz tilay turur. Xon ham bir qizni anga berdi. Ma'lum bo'lsun kim, Idiquitning ma'nosi mo'g'ul tilinda davlatlik temak bo'lur [Abulg'oziy 1992, 56].

Bundan ko'rinadiki, Abulg'oziy o'rni kelganda "idiquit" atamasini turkiycha, boshqa bir o'rinda esa mo'g'ulcha deb keltirgan. Har ikkala tilning bir-biridan ayri ekanini yaxshi bilgan, o'zi yashagan o'rtam tilini "turkcha" deb bilgan, yuqorida keltirib o'tilganidek, *"Mo'g'ulning tilini va rasmini va istilohlarinn yaxshi o'rgandum. Bu tarixni yaxshi va yomon barchalari bilsun, teb turkiy tili birlan aytidum. Turkiyni ham andaq aytubman kim besh yashar o'g'lon tushunur"* deb ochiqlama berib o'tgan Abulg'oziy turklar bilan mo'g'ullarni ildizi bir el deb bilgani va ayrim o'rinlarda qaysidir so'zlarni shu negizda tushuntirgani kuzatiladi.

Shu bilan birga, Turon – Turkistonda Chingiziylar boshqaruvi o'rnatilgach, ular bilan birgalikda el-ulus boshqaruvida qatnashgan ko'plab turkiy urug'lar yuzyillar bo'yi mo'g'ullar bilan aralashib, ulardan ko'plab mo'g'ulcha so'zlarni o'zlashtirdilar. Abulg'oziy keltirib o'tgan: *"Juyrat elindin Chamuqa chechan tegan bor erdi. Chechanning ma'nosi arab oqil der va tojik boxirad der va mo'g'ul va o'zbek chechan der. Aqlli temak bo'lur. Bu vaqtda ham so'zni yaxshi so'zlagan kishiga chechan derlar. Aqlli temak bo'lur. Aqlli bo'lmasa so'zni nechuk yaxshi bilub so'zlar"* mazmunidagi bilgilardan ham ko'rinib turibdiki, mo'g'ulcha "chechan" so'zi allaqachon turkiylar tiliga o'zlashib ulgurgan edi [Abulg'oziy 1992, 50]. O'zbek tilining ochiqlamalari so'zligida *"chechan – chaqqon, uddaburon, usta, mohir"* deb keltiriladi [O'TIL 2008, 478]. Shuningdek, bugungi kunimizda "so'zga chechan" so'z birikmasida ko'proq saqlanib qolganidek, qozoqchada "sheshen", qirg'izchada "chechen" ko'rinishlarida eski anglamini ancha yaxshi qo'rigani ko'zga tashlanadi [Yudaxin 1986, 361].

Shu o'rinda Abulg'oziy ayrim so'z va atamalarga to'xtalar ekan, ularning arabcha, forscha, turkcha va mo'g'ulchalarini keltirib o'tganiga ko'zimiz tushadi. O'rnak keltiradigan bo'lsak: *"Yodgor yigit bo'ldi. Andin to'rt o'g'il bo'ldi. Avval Berka, ikkinchi Abulak, uchunchi Amnak, to'rtunchi Abak. Amnakning ma'nosi bu turur kim ul vaqtda mo'g'ul tili ko'p unut bo'lub ketmay erdi. Lafzi jon arab tili turur. Tojik xush der. O'zbek tin der. Mo'g'ul amin der"* [Abulg'oziy 1992, 116]. Qizig'i shundaki, muallif turkiycha so'zlarni boshqa tillar

bilan solishtirayotganda, o'sha so'zning egalarini ko'p o'rinlarda "o'zbek", ayrim o'rinlarda esa "turk" deb keltirgani ko'zga tashlanadi. Buni "Shajarayi turk" dagi quyidagi bilgilar ko'rsatib turibdi: *"Barcha mo'g'ulning piri erdi. Oti Meglik, laqabi ijaka. Mo'g'ul otasini ijaka der. Ani siylab barcha xalq ijaka derlar erdi. Turk xalqi aziz kishilarni ota der. Masalan: Hakim ota va Sayid ota tegandek"* [Abulg'oziy 1992, 50]. Bugungi kunda ham tegramizdagi ellarda, ayniqsa, o'zbek, qoraqalpoq, qozoq va qirg'izlarda o'zining ulug' ishlari bilan el ardog'ida bo'lgan kishilar bilan bog'liq ziyorat yerlariga nisbatan "ota" so'zi qo'shilib ishlatilishi keng yoyilgan. Buni yurtimiz va qo'shnilarimizning barcha qishloq yoki shaharlarida kuzatamiz. O'rnak uchun: Zangi-ota, Qo'yliq-ota, Parpi-ota (Toshkent v.), Beket-ata (Qozog'iston), Cho'pon-ata (Qirg'iziston) va boshqalar

"Xotun" so'zining eski turklarda qo'llanilishi

Bilamizki, "xotun" so'zi eski turklarda xoqon yoki xonning bosh xotini – malika uchun ishlatilgan bo'lib, keyinchalik bu atama turk xoqonlarining qo'l ostidagi qaram boshqaruvchilarga uzatilgan qizlari uchun ham qo'llanila boshlagan edi. Turk xoqonligi boshqaruvi chog'ida ilk bor yozma manbalarda uchray boshlagan ushbu atama keyinchalik Uyg'ur xoqonligi, Qoraxoniylar, Saljuqiylar, Xorazmshoh-Anushteginiylar va yana o'nlab turkiy siyosiy uyushmalar boshqaruvida qo'llanilgan bo'lib, ular orasida "Turkon-xotun" yoki "Terken-xotun"lar eng dovuqlilari edi. Saljuqiylar va Xorazmshoh-Anushteginiylar saroyidagi Turkon-xotunlar buning yorqin o'rnagidir. "Shajarayi turk"da "xotun" atamasi quyidagicha ko'rinishda mo'g'ulcha deb keltirilgan: *"Chingizxonning onasining oti O'lun erdi, Eka laqab qo'yub erdilar. Birisi O'lun eka, taqi biri O'lun Qo'chin eka. Mo'g'ul tili turur, ulug' tegan bo'lur. Qo'chin xitoy tili turur, ma'nosi ul kim mo'g'ul xotun der. Tojik bonu der. O'zbek boybicha der. Evning va molning egasi temak bo'lur"* [Abulg'oziy 1992, 49 - 50].

Shunday bo'lsa-da, "xotun" atamasi mo'g'ullar tomonidan turkchadan o'zlashtirilgani aniq. Buni xitoy, sug'diy, fors va arab tilidagi yozma manbalardan boshqa VII – VIII yuzyilliklarga tegishli O'rxun bitiktoshlari, Sug'd o'lkasida bostirilgan Turk xoqonligi tangalaridagi bilgilar qo'llab-quvvatlaydi [Babayarov, Kubatin 2011, 251- 256]. Qizig'i shundaki, o'rta asrlarda o'zbek va qozoq xonliklari boshqaruvi chog'ida bu atama birmuncha unutilgan bo'lib, "xotin" barcha xotin-qizlar uchun ishlatila boshlagani, malika anglamida esa yangi atama - "boybicha" qo'llanilganini yuqorida keltirilgan

"O'zbek boybicha der" degan bilgi ham ko'rsatib turibdi. Bilamizki, ilk va rivojlangan o'rta asrlar – VI – XIII yuzyilliklarga tegishli turkiy yozma manbalarda "boybicha" so'zi uchramaydi.

Shayboniylar, Ashtarxoniylar kabi ko'chmanchi negizli o'zbek xonliklari chog'ida keng tarqalgan "boybicha", "boybeka" va shunga yaqin atamalar Oltin O'rda va uning izdoshlari bo'lmish Abulxayrxon o'rdasi (O'zbek ulusi – 1428-1468) va undan keyingi No'g'oy O'rda, Qozon, Astraxan, Qozoq xonliklari boshqaruvida qatnashgan turkiy malikalar uchun qo'llanilgan. Ko'proq Dashti Qipchoq siyosiy-madaniy o'rtamiga tegishli bo'lgan bunday atamalar Usmonli va Ozarbayjon turklari tomonidan ishlatilib-ishlatilmagani unchalik aniq emas. Dashti qipchoqlik el-uluslar bilan yurtimizga kirib kelgan bunday atamalarning bugungi kunda ham chekka qishloqlarimizda "boybicha", "baybicha" ko'rinishlarida saqlanib qolgani diqqatni o'ziga tortadi [O'zbek xalq shevalari lug'ati 1971, 363]. Shuningdek, ushbu atamalarning o'zagi bo'lmish "boy" (boy kishi) so'zi uzoq kunbotardagi qardoshlarimiz – o'g'uz turklarining bugungi izdoshlari Onado'li va Ozarbayjon turklar so'zlashuvida deyarli uchramasa-da, Turkiston turklari – o'zbeklar, qozoqlar, qirg'izlar, qoraqalpoqlar tilida ancha keng yoyilgan bo'lib, ushbu eldoshlarda bu so'z bilan yasalgan kishi ismlari ko'pdir: Boybo'ri – Bo'riboy, Boykenja – Kenjaboy, Boytemir – Temirboy va b. Demak, bu an'anaga ham Dashti Qipchoq va unga qo'shni o'lkalardagi turkiy ellar orasida o'rta asrlarda kelib chiqqan deb qarash mumkin. Shu o'rinda Xorazm o'lkasining turkiychasi uzoq yillar bo'yi Dashti Qipchoqda adabiy til o'laroq qo'llanilib, bu til Turkistonning o'zagi – Amudaryo – Sirdaryo oralig'ida yashagan ellar bilan dashtliklar orasida ko'prik vazifasini o'taganini ko'zda tutish kerak bo'ladi.

Negizi eski turkchaga borib taqaladigan so'zlar

Kezi kelganda, negizi eski turkchaga borib taqaladigan, biroq boshlang'ichda qo'llanilish tegrasi ancha tor bo'lgan ayrim so'z qo'shimchalarining so'nggi o'rta asrlarga kelgach, ancha keng ko'lamda ishlatila boshlaganini aytib o'tish kerak. Buning o'rnaklarini Abulg'ozil tilga olgan quyidagi bilgilardan ham ko'rsa bo'ladi: *"Ul Amnakning kofi arab anga kofi tasg'ir der. Ul kichkina ma'nosina bo'lur. O'zbek anig'ina der. Goh yerdagina der, nechuk kim kichik otni otg'ina va kichik kishini kishigina der. Aning ma'nosi xong'ina temak bo'lur"* [Abulg'oziy 1992, 116]. O'zbek xonlaridan Yodgorxonning 4 ta o'g'lidan birining nomi Amnak ekani, bu atamaning negizida o'zbekcha "tin" (jon) anglamidagi mo'g'ulcha "amin" so'zi yotishiga

urg'u bergan Abulg'ozi ushbu ismda kichraytirish nisbati (-k) qo'llanilganini yozib, uning o'zbekchasi "g'ina" ekaniga urg'u berishi diqqatni o'ziga tortadi.

Bugungi kunda turkiy tillar orasida o'zbekchada keng tarqalgan, qozoq, tatar va yon qo'shni qardoshlarimiz tilida ham u yoki bu ko'rinishda uchraydigan, Onado'li va Ozarbayjon turkchalarida esa qo'llanilmaydigan bu nisbatning negizi bundan 1,5 ming yillar nariga borib taqaladi. Shu o'rinda chet ellik turkologlar ushbu kichraytirish qo'shimchasi boshqa turkiy ellarga qaraganda bugungi o'zbek va tatar tillarida keng qo'llanilishiga urg'u berishini aytib o'tish kerak. O'rxun bitiktoshlarida "azqymya budun" (ozgina xalq) ko'rinishida tilga olingan "-qymya" kichraytirish qo'shimchasining [Ayudurahmonov, Rustamov 1982, 72] izdoshi bo'lmish "-gina" /"-g'ina"ni Abulg'ozi o'zbeklar bilan bog'lab tushuntirishi uning tarixchigina emas, kuchli tilchi bo'lganini ham ko'rsatib turibdi.

Qizig'i shundaki, "Shajarayi turk"da "o'zbek"larga tegishli so'z o'laroq keltirib o'tilgan deyarli barcha so'z va atamalar bugungi kunda o'zbek adabiy tili va uning shevalarida ilgari qanday bo'lsa, shunday yoki birmuncha o'zgargan ko'rinishda uchrashiga duch kelinadi. Quyida bu bilan bog'liq bir necha o'rnaklar keltiramiz:

1) *"Aning o'g'li Yorg'utoy va laqabi Qiriltuq. Aning ma'nosi kunchli Sarin temak bo'lor. O'zbek osh yeganda tamaqinda turg'an kishini "qirildi" ter. Kunilab ko'p yedi taqi tamoqinda turdi tegani bo'lor. Qiriltuq tegani qirilg'uchi tegani turur"* [Abulg'oziy 1992, 45].

2) *"Abulxayrxoni mazkurning ikkilanchi o'g'lining oti Xoja Muhammad. Ammo o'zbek ani Xo'jug'am tentak derlar. Aning o'g'li Jonibek. Ul ham beaql kishi erdi"* [Abulg'oziy 1992, 113].

Ushbu bilgilardagi "qiriltuq" so'ziga berilgan ochiqklamaga kelsak, uning birmuncha boshqacharoq ko'rinishi bugungi o'zbek tilida "tomoq qirmoq", "tomog'i qirilmoq" angamlarida uchraydi. Eski turkiy so'zliklarda - "Devonu lug'ati-t-turk" va boshqa qo'lyozmalarda deyarli uchramaydigan "tentak" so'zi esa bugungi o'zbek tilida saqlanib qolgani ko'zga tashlanadi. Yuqorida boshqa so'zlar o'rnagida aytib o'tilganidek, Onado'li va Ozarbayjon turkchalarida uchramaydigan bu so'z qozoq, qoraqalpoq tillarida ancha keng tarqalgani ko'zga tashlanadi [Yudaxin 1985, 224]. Chamasi, bu so'z ham Dashti Qipchoq va Turkiston etnomadaniy o'rtamida yuzaga chiqqan so'z bo'lsa kerak.

Abulg'ozi birgina so'z va atamalar emas, balki Dashti qip-

choqlik o'zbeklarga tegishli ayrim etnografik bilgilarni ham keltirib o'tgani, ular bugungi kunda ko'plab turkiy ellarda, shu jumladan, o'zbeklarda yaxshi saqlangani ko'zni quvontiradi. O'rnak keltirsak: *"Taqi arz qildilar kim andag' eshitibmiz, o'zbek rasminda ev yurt kenja o'g'ulniki bo'lur ermish. Ota boshliq barcha aqalar kenja o'g'ulni siylarlar ermish, teb"* [Abulg'ozzi 126]. Turk xoqonligi chog'idan yaxshi bilangan bu yo'riq ayniqsa qishloqlarimizda keng saqlangan bo'lib, oila – uy-ichida bolalarning soni qancha ko'p bo'lishiga qaramasdan, kekxa ota-onalarga qarash kenja o'g'ilning yelkasidagi burch ekanini barcha tomonidan qadriyat deb bilinadi.

Shuningdek, Abulg'ozzi *"Ota boshliq barcha aqalar kenja o'g'ulni siylar ermish"* deb yozgan an'ana bugungi kunda ham biror o'zgarishga uchramasdan qo'llanilib kelayotgani quvonarlidir. Ming yillar bo'yi dala-qirlarda yashagan ellar, ayniqsa, turk va mo'g'ullar "to'ra-tuzuk"lari, ya'ni "qonun"iga xos bo'lgan bu an'ana Chingiziylar chog'ida yanada keng quloch voygani Abulg'ozzi keltirgan quyidagi bilgilardan ham anglashiladi: *"Kenja o'g'lini mo'g'ul rasminda barcha o'g'lonlardin ortuq izzat va hurmat qilurlar"* [Abulg'ozziy 1992, 46].

Shunisi qiziqarliki, "kenja o'g'il" yo'sini Chingiziylardan 500 yilcha ilgari o'tgan Turk xoqonligi jamiyati bilan bog'liq bo'lib, Abulg'ozzi keltirgan quyidagi bilgida bu an'ana mo'g'ullarga tegishli deb ko'rsatilgani ko'zga tashlanadi: *"Kenjani mo'g'ul o'tjikin der. O'tjikinining ma'nosi o't egasi temak bo'lur. Aning uchun o'zga o'g'lonlarni evlanturub, uzata-uzata evda yakka kenja qolur. Taqi otasining o'choqining egasi bo'lur"* [Abulg'ozziy 1992, 46].

O'sha kezlarda qanday bo'lsa, shundayligicha yashab kelayotgan bu tizimni ilk bor Turk xoqonligi chog'ida uchratar ekanmiz, mo'g'ulchada "o'tjikin" ko'rinishini olgan bu atama eski turkchada "o't-tegin" – "o'choq egasi" bo'lgani va mo'g'ul tiliga "o'tjikin" ko'rinishida o'zlashgani ilgari suriladi. Chindanda, mo'g'ulchadagi "o'tjikin", to'g'rirog'i, "o'tchigin" biror ma'no – anglam bermay, uning ilk ko'rinishi bo'lmish eski turkcha "*o't-tegin" so'zi "o't – olov, o't, o'choq" + "tegin" – shahzoda ("tegi" – tagi, nasli) so'zlaridan yasalgan degan qarashlar bor. Shu o'rinda aytib o'tish kerak, turk va mo'g'ul tillarida ayrim o'rinlarda "t" undoshi so'z boshi va so'z o'rtasida kelganda "ch" undoshiga aylanadi. Shu yo'sinda "o't-tegin" atamasi "o'tchigin", "o't-jikin" ko'rinishlarini olgan.

Xulosa

Qisqasi, ming yillar bo'yi "turkcha", "turkiy" deb yuritilib kelgan tilimiz o'rta asrlarga – XV – XVII asrlarga kelib ushbu atamalar bilan uyqash (sinonim) o'laroq "o'zbekcha" deb ham atala boshlaydi. Unchalik keng emas, ayrim o'rinlardagina qo'llanila boshlagan bu atama yuzyillar o'tgan sari tobora kengayib bordi va XX yuzyillik boshlarida Turkiston ellarining ulkan bir bo'lagi so'zlashadigan tilning yalpi otiga aylandi.

Bu masalani yanada oydinlashtirish uchun boshqa yozma manbalarga ham sinchiklab qarab chiqish kerakligiga urg'u bergan holda, shuni aytib o'tish kerakki, ming yildan ortiq vaqt kesimida turkiy ellar uchun yozma adabiy til bo'lib kelgan "xoqoniya turkchasi" va uning izdoshi bo'lmish "chig'atoy turkchasi"ning davomi bo'lgan bu til ko'proq Qoraxoniylar va Temuriylar o'rtamida, ya'ni Turon – Turkistonning o'zagida o'sib-ulg'aygan bo'lib, Dashti Qipchoq turkiylari tilining o'zgachaliklarini ham o'ziga singdirgan til o'laroq bo'y ko'rsatdi. Bunda o'sha kezlarda o'lkada o'z boshqaruvini o'rnatgan Shayboniylar (1500-1601), Ashtarxoniylar (1601-1757) va boshqa o'zbek xonliklari yuz bergan etnik jarayonlarning ham o'ziga xos ulushi bor.

Adabiyotlar

- Абдурахмонов, Ф., Рустамов, А. 1982. *Қадимги туркий тил*. Тошкент: Ўқитувчи.
- Абулғозий, 1992. *Шажарайи турк*. Тошкент: Чўлпон.
- Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. 1960. *Бобирнома*. Тошкент: ЎЗР ФА нашриёти.
- Бабаяров, Г., Кубатин, А. 2011. "Древнетюркские монеты Согда с титулом "Хатун". *Ўзбекистон тарихи ва маданияти*: Республика илмий-амалий анжумани материаллари. 251 – 256. Ташкент: Tafakkur.
- Древнетюркский словарь*. 1969. Под ред. В. М. Наделяева, Д. М. Насилова, Э. Р. Тенишева, А. М. Щербака. Л.: Наука.
- Кошғарий, Маҳмуд. 1960. *Туркий сўзлар девони (Девону-луғотит-турк)*. 1960. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. 1 том. Тошкент: Фан.
- Санжеев, Г.Д., Орловская, М.Н., Шевернина, З.В. 2015. *Этимологический словарь монгольских языков: в 3 т*. Институт востоковедения РАН. Гл. ред. Г.Д. Санжеев, ред. Л.Р. Концевич, В.И. Рассадин, Я.Д. Леман. Москва: ИВ РАН.
- Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ч ҳарфи*. 2008. А. Мадвалиев таҳрири остида. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.
- Ўзбек халқ шевалари луғати*. 1971. Масъул муҳаррир Ш.Шоабдурахмонов. Тошкент: Фан.

- Юдахин, К.К. 1985. *Кыргызско-русский словарь*. Составил К.К. Юдахин. Москва: Изд-во “Советская энциклопедия”.
- Boboyor, G'. 2024. “Turkiy til”, “chig‘atoy turkchasi” yoki “o‘zbek tili” – *Tilimiz “o‘zbekcha” nomini qachon olgan?* / <https://oyina.uz/uz/article/3139>
- Mert, O. 2009. *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes – Tariat – Şine Us*. Ankara.

At which Stage in its History did our Language Begin to be Called “Uzbek”?

Gaybulla Babayarov¹

Abstract

Like many Turkic languages, the Uzbek language was referred to for centuries by terms such as “Turkic language” or simply “Turkic.” The “Khāqāni Turkic,” which emerged on the basis of Old Turkic in Eastern Turkestan, began to expand during the reign of the Qarakhanid dynasty (960–1212) in the core regions of Turan–Turkestan – the area between the Amu Darya and Syr Darya rivers and adjacent lands. Under this dynasty, the language spread to places such as Uzgend (in the Fergana Valley), the middle reaches of the Syr Darya including Tashkent and Yassi (Turkistan), and to Samarkand and Bukhara in the Zarafshan Valley. It further expanded during the Chagatai Ulus (1224–1340) and the Timurid period (1370–1407), gaining widespread use under the names “Turkic” and “Chagatai Turkic.” Uzbek language, which is a direct descendant of Chagatai Turkic, continued to be known primarily by these terms up until the early decades of the 20th century. However, from as early as the beginning of the 16th century, when the ethnonym “Uzbek” began to spread across the Amu Darya–Syr Darya region, the language also started to be referred to in some contexts as “Uzbek” or “Uzbek Turkic.”

Key words: *Turkic, Khāqāni Turkic, Eastern Turkestan, Amu Darya – Syr Darya region, Chagatai Turkic, Uzbek, Shajara-yi Turk.*

References

- Abdurahmonov, G', Rustamov, A. 1982. *Qadimgi turkiy til*. Toshkent: O‘qituvchi.
- Abulg‘oziy, 1992. *Shajarayi turk*. Toshkent: Cho‘lpon.

---

¹*Gaybulla B. Babayarov* – Doctor of History, professor, Academy of Sciences of Uzbekistan National Center of Archaeology.

E-mail: gaybullah@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-3456-3410

For citation: Babayarov, G. B. 2025. “At which stage in its history did our language begin to be called “Uzbek”?” *Golden Scripts* 2: 89 – 102.

- Bobur, Zahiriddin Muhammad. 1960. *Bobirnoma*. Toshkent: O'zR FA nashriyoti.
- Babayarov, G., Kubatin, A. 2011. "Drevnetyurkskie moneti Sogda s titulom "Xatun". *O'zbekiston tarixi va madaniyati: Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari*. 251 – 256. Toshkent: Tafakkur.
- Drevnetyurkskiy slovar*. 1969. Pod red. V. M. Nadelyaeva, D. M. Nasilova, E. R. Tenisheva, A. M. Sherbaka. L.: Nauka.
- Koshg'ariy, Mahmud. 1960. *Turkiy so'zlar devoni (Devonu-lug'ot it-turk)*. 1960. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. M. Mutallibov. 1 tom. Toshkent: Fan.
- Sanjeev, G.D., Orlovskaya, M.N., Shevernina, Z.V. 2015. *Etimologicheskiy slovar mongolskix yazykov: v 3 t*. Institut vostokovedeniya RAN. Gl. red. G.D. Sanjeev, red. L.R. Konsevich, V.I. Rassadin, Ya.D. Leman. Moskva: IV RAN.
- O'zbek tilining izohli lug'ati. Ch harfi*. 2008. A. Madvaliev tahriri ostida. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.
- O'zbek xalq shevalari lug'ati*. 1971. Mas'ul muharrir Sh. Shoabdurahmonov. Toshkent: Fan.
- Yudaxin, K.K. 1985. *Kirgizsko-russkiy slovar*. Sostavil K.K. Yudaxin. Moskva: Izd-vo "Sovetskaya ensiklopediya".
- Boboyor, G'. 2024. "Turkiy til", "chig'atoy turkchasi" yoki "o'zbek tili" – Tilimiz "o'zbekcha" nomini qachon olgan? / <https://oyina.uz/uz/article/3139>
- Mert, O. 2009. *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes – Tariat – Şine Us*. Ankara.